

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ
Исторически факултет

Том 73

1979

ANNUAIRE DE L'UNIVERSITE DE SOFIA
Faculté d'histoire

Tome 73

1979

ИВАН ИЛЧЕВ
АНГЛИЯ, БЪЛГАРИЯ
И ДАРДАНЕЛСКАТА ОПЕРАЦИЯ
(ЯНУАРИ — АПРИЛ 1915 Г.)

IVAN ILTCHEV
GREAT BRITAIN, BULGARIA AND THE OPERATION
AT THE DARDANELLES
(JANUARY APRIL 1915)

Рецензент доц. Милчо Лалков

Редактор доц. Милен Семков

Въпросът за политическата ориентация на България в навечерието и началото на Първата световна война не е изяснен достатъчно в българската историография. Действително, още по време на военните действия се появяват първите съчинения, търсещи мястото на България в европейския конфликт.¹ След поражението дейци на редица буржоазни партии се опитват в зависимост от политическите си пристрастия да дадат оценка на поведението на правителството на либералите през 1913 — 1915 г. Между двете световни войни потокът от книги и памфлети се засилва, но малко от тях носят белезите на сериозното историческо изследване и почти никоя не се издига над повърхностния журналистически преразказ на събитията.²

Положението не се променя съществено и след Девети септември. В изданията, в които се засягат въпроси от дипломатическата история на България в годините на Първата световна война, вместо сериозен анализ се прокарява мисълта за предопределеността на обвързването ѝ с Централните сили. Едва през 1957 г. проф. Т. Влахов издава първото сериозно историческо съчинение, посветено на ориентацията на България през военните години.³ Огромният систематизиран фактически материал, както и направените изводи до голяма степен и днес не са загубили значението си. За съжаление на места авторът не е съумял да надмогне изискванията на времето си. Много преценки за политически дейци и събития са полемично заострени, без да имат реално покритие в действителността.

В последните години се появиха изследвания, засягащи интересувашите ни въпроси, но с малки изключения⁴ те третираят вътрешнополитическото развитие, като само бегло се докосват до проблемите на външната политика.⁵ И досега напълно неизяснени си остават взаимоотношенията на българското правителство със страните на Антантата.

Именно тези взаимоотношения привличат вниманието на англо-американската историческа наука. Тя отдава много по-голямо значение на ролята на България в началния период на Първата световна война, отколкото българската историопис. Това е продиктувано както от донякъде преувеличените представи на съвременниците за ролята, която би могла да изиграе намесата на България във войната, така и от сериозните вътрешнополитически последиствия от провала на съглашенската дипломация на Балканите. Изцяло на интересувашите ни проблеми са посветени четири проучвания.⁶ Статията на К. Робинс се базира само на английските извори и това неизбежно снижава стойността на направените изводи. Работата на Дж. Потс не внася нищо ново в постановката на проблема. Студията на У. Готлиб е най-сериозна. Тя е част от последния, недовършен поради смъртта на автора труд. В нея обстойно се разглеждат перипетиите около въвличането на България във войната. Ако Готлиб бе имал възможност да дооформи изследването, то безспорно би спечелило, тъй като в сегашния му вид се чувства известна фрагментарност.

През 1976 г. в университета на Илинойс — Съединените щати, бе защитена дисертацията на Ан Кристиан Холден „Влизането на България в Първата световна война; Дипломатическо изследване 1913 — 1915 г.“, която все още не е публикувана. Дисертацията е построена изцяло върху издадени документи. Авторката има твърде бегла представа както за политическите борби в България, така и за националните проблеми, стоящи пред българския народ. В дисертацията не се стига да някакви нови заключения и би могла да се разглежда предимно като проява на интерес към българската история.

Предлаганото изследване има ограничени задачи. То търси мястото на България в английските стратегически планове в началото на Първата световна война — по време на подготовката и провеждането на първия етап от Дарданелската операция. Прави се опит да се изясни този проблем на базата и на българската документация, запазена в историческите архиви.

* * *

Към края на 1914 г. на Западния фронт на Първата световна война настъпи затишие. Германското настъпление бе спряно, но англо-френските войски нямаша сили и възможности да пробият дълбоко ешелонирания отбрана. Английският главнокомандуващ и военен министър фелдмаршал Х. Киченер смяташе, че „германските отбранителни линии във Франция трябва да се разглеждат като крепост, която не може да се превземе с пряка атака“⁷. Командуването на сухопътните войски на Великобритания и Франция отделяше внимание главно на „нарастването на военно-икономическия потенциал“ и на „стратегическата отбрана във Франция“⁸.

В същото време, след серия от успешни маневри, британската флота бе съумяла да блокира германските кораби в базите им. Безопасността на английските брегове бе осигурена. Затова в Адмиралтейството постепенно назряваше мисълта да се потърси поле за приложение на незаетите в блокадата кораби. Нападението в Северна Франция или Северна Германия трудно би могло да се осъществи, тъй като германският Генерален щаб го очакваше и бе взел предохранителни мерки. За да има успех, ударът трябваше да се нанесе на най-неподготвения участък от фронта на противника.

Министрите от либералното правителство на Х. Аскуит не бяха единни във възгледите си по развитието на военната обстановка. Постепенно започнаха да се оформят два лагера. Първият се оглавяваше от консервативно настроения сър Е. Грей — министър на външните работи. Той все още не бе успял да се окопоти от психическото напрежение от юли — август 1914 г. и бе решителен противник на всяка по-рискована акция. Към неговото мнение се придържаха фелдмаршал Киченер, който се нуждаеше от време, за да обучи свиканите под знамената войници, и лорд Фишер — първи помощник на У. Чърчил в Адмиралтейството. Независимо от дотогавашните неуспехи те настояваха ударите да бъдат нанасяни върху основния противник Германия. Според тях една грижливо подготвена офанзива на Западния фронт независимо по суша или по море щеше да осигури победа или поне съществено преимущество за Антантата. Но горчивата равностетка от сраженията през първите месеци на войната не им позволяваше да отстояват последователно позициите си. Под силния натиск на другата групиров-

ка в правителството те отстъпваха неохотно, като запазваха резервите си спрямо предлагания начин на действие.

Този начин предвиждаше атаката да се насочи на изток срещу някой от по-слабите членове на противниковата коалиция — Турция или Австро-Унгария. Идеята бе издигната едновременно и съвсем независимо един от друг от двама членове на кабинета. Около нея се обединиха по-младите и енергични министри, разглеждащи участието си във военновременния кабинет като трамплин към по-нататъшна политическа кариера.

На 28. XII. 1914 г. подполковник Морис Ханки от Генералния щаб (впоследствие твърде влиятелна фигура в британския политически живот) представи пространен меморандум за задачите на армията. Той предлагаше основния удар да бъде насочен срещу Турция. Отчиташе, че балканските страни са в състояние и сами да разбият Османската империя, но взаимните им противоречия не позволяват съюзяването им. Затова се налагаше около Турция, под покровителството на Антантата, да бъде оплетена „паяжина от враждебни държави“; тогава три английски армейски корпуса трябваше да дебаркират в подстъпите на Царигради да го овладеят заедно с българските и гръцките войски; по такъв начин от строя ще бъде изваден един от съюзниците на Германия, ще се открие морският път за Русия и руската армия ще бъде снабдявана с боеприпаси, ще бъдат привлечени към Антантата балканските страни.⁹

Проблемите за посоката на бъдещия удар занимаваха и министъра на финансите Д. Лойд Джордж. Той критикуваше английската дипломатия, че не действа достатъчно ефикасно на Балканите и по-специално, че не съчетава военния с дипломатическия натиск. Към военните и специално към Киченер не хранеше голямо доверие. „Умът на военния, според Лойд Джордж, търси опора в традицията; паметта заменя на военните гъвкавостта на мисълта.“¹⁰ Ето защо се налагаше гражданските лица в правителството да развият идеите си по воденето на войната.

Лойд Джордж бе известен с прагматизма си и не се отличаваха с особени скрупули. Антантата, твърдеше той, има какво да предложи на балканските страни срещу участието им във военните действия. „Известни трудности щеше да представлява предварителното разпределение на пляката — ще отбележи по-късно в мемоарите си бъдещият министър-председател, — но това съвсем не беше непреодолимо препятствие. За грабителите имаше достатъчно честна плячка, която нямаше да изисква нарушение на принципите на националната свобода и самоопределение.“¹¹ Той пръв забеляза надигащото се народно негодувание от продължаващата касапница на Западния фронт. До този момент английските части се състояха главно от професионални военни и известен брой доброволци, но неизбежно бе да се премине към задължителна военна служба. Единствено някакви по-значителни успехи биха оправдали огромните загуби в очите на обществеността.

На 1. I. 1915 г. Лойд Джордж изпрати до всички министри меморандума „Положението на фронта и задачите на правителството“. В него предлагаше да се застави Тройният съюз да удължи линията на фронта си и да се сражава в планините на Балканския полуостров. Тук най-добре можеше да се оползотворят численото превъзходство на Антантата и опитът на сръбската армия. Следователно новият удар трябваше да се насочи срещу Австро-Унгария, като в Солун или Далмация дебаркират значителни английски сили. По този начин би могло да се спечели и военното сътрудничество на Румъния и Гърция. Ударът срещу Турция не се

отхвърляше, но той трябваше да се нанесе в Сирия, за да се отрежат турските войски, сражаващи се на Синайския полуостров. Засега България не фигурираше в тези планове.¹²

Аргументиран много добре, меморандумът направи силно впечатление. Горещ защитник на идеята за прехвърляне усилията на изток стана военноморският министър Чърчил.

И в двата плана се предлагаше сухопътна операция или срещу Турция или срещу Австро-Унгария. Съюзниците обаче не разполагаха с достатъчно войски, за да ги хвърлят на нови фронтове. Френската армия се защитава в равнините на Фландрия и Пикардия, а в английската липсваха достатъчно обучени съединения. Численото превъзходство на Антантата все още бе въпрос на бъдеще.

* * *

В подкрепа на идеите на Лойд Джордж и Ханки от Русия дойде зов за помощ. В края на 1914 и началото на 1915 г. турските войски в Кавказ бяха притиснали руската армия. Главнокомандувачият княз Николай Николаевич помоли съюзниците да отвлечат вниманието на Турция и така да отслабят натиска срещу войските му. Независимо че само след няколко дни русите извоюваха решителна победа в сражението при Саркамъш, молбата послужи като решаващ аргумент при определяне посоката на новия удар.¹³

Щом се получи писмото на Николай Николаевич, Чърчил запита адмирал Карден, командувач британските сили в Източното Средиземноморие, дали Дарданелите могат да бъдат превзети само със силите на флотата. Така Проливите се появиха като самостоятелна цел в непосредствените военни планове на Великобритания.

Проливите не представляваха нов обект за английските управляващи кръгове. Военни експерти нееднократно бяха разработвали планове за превземането им в случай на война. Изводът винаги беше, че мощните укрепления и минните заграждения почти изключват вероятността за успех.¹⁴ Заклченията им се подкрепяха и от Х. Молтке, виден военен теоретик, който още през 30-те години на XIX в. бе посочил, че ако фортовете бъдат добре въоръжени, нито един кораб няма да проникне от Средиземно в Мраморно море. При умело ръководена отбрана дори десант на Галиполския полуостров нямаше да помогне на нападателите.¹⁵ В началото на Първата световна война обаче с помощта на тежка артилерия германците само за няколко дни сломиха съпротивата на считаните за непревземаеми белгийски крепости Лиеж и Намюр. Така се породиха надеждата, че и фортовете на Дарданелите биха могли да бъдат разрушени при продължителен обстрел.

Проливите бяха привлекли вниманието на Чърчил още през есента на 1914 г., когато поведението на неутрална Турция ставаше все по-заплашително. По негова молба адмирал Кер — тогавашен командувач в Средиземно море, бе разработил план за превземането им с подкрепата на гръцката армия. След влизането на Турция във войната британски военни кораби обстрелваха входа на Дарданелите.¹⁶ Скоро след това в едно частно писмо Аскуит писа за военноморския си министър: „Неговият неспокоен ум сега е зает с Турция и България и той иска да организира някакво героично приключение срещу Галиполи и Дарданелите — нещо, срещу което аз съм абсолютно против.“¹⁷ На заседанията на правителството през ноември и декември 1914 г. Чърчил, подкре-

пян от Лойд Джордж и Мастерман, нееднократно настояваше да се предложи на България територия в Източна Тракия до линията Мидия—Енос като награда за непосредственото ѝ участие във военните действия. Грей неизменно отхвърляше предложенията му.¹⁸

До януари 1915 г. Проливите бяха само един от многобройните обекти, към които се насочваше неизчерпаемата енергия на Чърчил. След като се запозна с плана на Лойд Джордж, той стигна до убеждението, че в основата си идеята на министъра на финансите е правилна, но мястото на бъдещата атака не е подбрано точно. На 5 януари бе получен отговорът на адмирал Карден. Той подчертаваше, че Дарданелите могат да бъдат овладени, но не с форсиране, а с бавни и методични действия. Изводът на Чърчил, до известна степен преувеличен, бе, че Проливите са най-подходящото място за нападение и че операцията може да бъде осъществена само със силите на флотата.¹⁹

При първите слухове за акция срещу Турция неговият помощник Фишер предложи 75 хиляди обучени войници да дебаркират в залива Безика на малоазиатския бряг на Дарданелите. В същото време гърците трябваше да овладеят Галиполи, а българите — Цариград.²⁰ Отново бе подчертано, че трябва да се привлечат крупни военни съединения и да се положат усилия за осигуряване на българско и гръцко участие.

Предложенията на Фишер бяха разумни, но подготовката на операцията трябваше да се съобрази с липсата на свободни войскове части. По преценка на главнокомандувания при Дарданелите бе необходима сто и петдесет хилядна армия, а според него „британската армия нямаше да бъде готова за голяма операция поне още няколко месеца“.²¹

На 11 и 12 януари въз основа на предложенията, изложени в нова телеграма на адмирал Карден, Чърчил разработи подробен план за превземането на Дарданелите със свободните кораби от английската флота. Военният съвет се отнесе благосклонно към идеята за морско нападение някъде на Балканите, без да конкретизира точното място.²²

В полза на проектираната операция действаха и странични фактори. Братята Ноел и Чарлз Бъкстон, известни авторитети по балканските въпроси, които току-що се бяха върнали от тримесечна обиколка из България, Румъния, Сърбия и Гърция, убеждаваха министър-председателя Аскуит, че помощта на балканските страни е от решаващо значение за Антантата и че срещу достатъчно примамливи предложения за териториално разширение те ще я подкрепят. В меморандум, адресиран до Грей, те спекулираха с английските страхове от засилването на руското влияние в Югоизточна Европа, като твърдяха, че веднъж задоволени законните искания на балканските народи, те ще се превърнат в сигурен щит срещу попълзновенията на всяка съседна империя.²³ Н. Бъкстон водеше оживена преписка и с влиятелни общественици, като основно внимание обръщаше на България и нейните териториални искания.²⁴ Английският Генерален щаб също бе на мнение, че България трябва да бъде спечелена на всяка цена като залог за военни успехи на Балканите. Според неговите експерти трябваше да ѝ бъде предложена достатъчно територия, която да удовлетвори националните ѝ стремежи.²⁵ Британският емисар в Сърбия Х. Тревелиан тревожно сигнализираше, че само незабавната помощ за тази страна може да спаси английското влияние на Балканския полуостров.²⁶ Изобщо докато в центъра на вниманието на правителството стоеше Румъния, повечето от страничните наблюдатели считаха, че България ще изиграе решаващата роля в предстоящите съби-

тия. Техните убеждения оказаха съществено влияние върху възгледите на министрите.

Към средата на януари 1915 г. всички членове на английския кабинет се показваха повече или по-малко убедени в необходимостта от операция на Балканите. Съществуваха само известни съмнения дали е възможно тя да бъде проведена единствено със силите на флотата. На 28 януари Военният съвет взе окончателното решение. Надделя становището на Чърчил за нападение срещу Проливите. Планът на Лойд Джордж за десант в Солун, който щеше да изисква големи войскови съединения, бе отхвърлен. Дори колебаещият се Грей се примири с активни действия на изток, тъй като те щяха „най-накрая да решат отношението на България и другите балкански страни“²⁷. Историкът М. Гилберт отбелязва, че това е бил първият Военен съвет от началото на войната, в който не е имало противоречия за посоката на удара.²⁸

* * *

Още щом възникна идеята за операцията на Дарданелите, Форин офис уведоми руското министерство на външните работи. Царското правителство бе озадачено и разтревожено. То съвсем не очакваше подобен отговор на молбата за отвлечаща акция. Пробудиха се опасения, че Великобритания възнамерява да се откаже от негласното споразумение от есента на 1914 г. за съдбата на Цариград, което предвиждаше преминаването му в руски ръце в края на войната. По молба на външния министър С. Сазонов руските военни специалисти отново проучиха възможностите на черноморската флота и стигнаха до неизменния неутешителен извод, че тя е твърде слаба за активни действия. Впрочем те бяха твърдо убедени, че и англо-френските кораби не ще стумеят да превземат Цариград — заключение, което успокои Сазонов.²⁹

Планираното нападение срещу Турция имаше преди всичко политическо значение и бе тясно свързано с целите на английската политика на Балканите. Прокламираната основна цел — осигуряване на свободен път за военни доставки на Русия, бе нереална. Военната промишленост на съюзниците ѝ не бе в състояние да произведе достатъчно боеприпаси.³⁰ Акцията действително бе свързана с Русия, но в съвсем друг смисъл.

Към края на 1914 г. зачестиха слуховете, че руското правителство, подбуждано от групата на граф Вите, клони към сепаративен мир с Германия. Превземането на Цариград от английски войски щеше да представлява твърда гаранция, че руската армия ще продължава да се сражава. Същевременно Лондон се опасяваше от прекалено силното руско влияние на Балканите. В спомените си Сазонов се оплаква: „Що се касае до Англия, то нейното отношение към нашите политически цели в Европейска Турция беше рецидив от старите времена на съперничество и взаимна вражда.“³¹ Англичаните се отнасяха ревниво към всяка по-активна руска акция, особено в източната и южна част на полуострова. Присъствието на тяхна армия на Балканите не само щеше да привърже балканските страни към Антантата, но и да им предложи една възможна алтернатива пред руското влияние.

Независимо че подготовката на операцията бе започнала, в британския кабинет нямаше единство. Противоречията във връзка с посоката на новия удар се трансформираха в разногласия по отношението към България и другите балкански страни. Верен на максимата си, че по време

на война дипломатията може да направи малко, за да я спечели, но и малко, за да я загуби, Грей бе склонен да изчака резултата от операцията при Дарданелите, преди да се ангажира с определени обещания към България. Според него не българското участие бе важно за успеха на акцията, а успехът при Дарданелите щеше да се окаже решаващ за българската позиция. Следователно една резултатна дипломатия трябваше да се обляга на военно присъствие и военни победи. „Колкото по-скоро се проведе операцията — писа Грей на Чърчил, — толкова по-добре, като се има пред вид ефектът от присъствието на германски войски на Балканите върху балканските държави. . . Австро-германската цел сега е да се сплшат Румъния и Гърция, да се привлече България и да се подкрепи Турция чрез офанзива срещу Сърбия. Ако ние успеем да форсираме Проливите или да създадем уплаха в Цариград преди развитието на (германската—б. а. Ив. И.) офанзива, ще сме направили много, за да я обезсилим, а даже и да я предотвратим.“³²

Това мнение до голяма степен се споделяше от Киченер, от държавния подсекретар на външните работи А. Никълсън и от Фишер. Те бяха привърженици на бавна и внимателна дипломатия без особени ангажменти от английска страна. Отношението им към България до голяма степен се определяше от традиционните насоки в британската стратегическа мисъл, която не включваше България в английската сфера на влияние. Предпочиташе се старият съюзник Гърция пред несигурното сътрудничество, което в определен момент би могло да доведе до засилване на руските позиции в района. Убежденията на групировката бяха подхранваха от донесенията на Х. Бакс-Айрънсайд, английски пълномощен министър в София, който твърдеше: „Сигурен съм, че българското правителство няма да се включи във войната дори ако му се предложи границата от 1912 г.,“³³ включително Битоля, докато не бъде убедено, че ние ще спечелим.“³³

Ядрото на втората групировка се представяше от Чърчил и Лойд Джордж. Те бяха първоначалните и последователни привърженици на идеята за нанасяне на удар на изток. Към тях често се присъединяваха лорд Сесил, парламентарен наблюдател при правителството, и водачът на консерваторите Б. Лоу. Според тях утвърждаването на британското влияние в Източното Средиземноморие можеше да бъде постигнато само чрез бързия разгром на Турция. Войната бе удобен случай за Англия да се противопостави, макар и предпазливо, на руските претенции за хегемония в Сърбия и България. За целта бе нужно да се правят по-големи отстъпки на България като на главна военна сила на Балканите. Така те създаваха впечатление, че са пробългарски настроени. На моменти, с риск да предизвикат неудоволствието на Атина, настояваха за гръцки отстъпки в Източна Македония. Мнението им по въпроса за компенсациите, които Гърция трябваше да получи за сметка на Турция, съвпаднаше със становището на Грей. И те считаха, че една силна Гърция, контролираща двата бряга на Егейско море, е необходимост за Великобритания.

Лойд Джордж и Чърчил се стараеха да водят своя, активна външна политика и да я наложат като курс на цялото правителство. Те даваха предложения за дипломатически акции, пишеха меморандуми, дори нарушаваха министерската дисциплина, като провеждаха лични срещи с българските дипломати в Лондон. Министър-председателят Аскуит, който се опитваше да играе ролята на арбитър, макар симпатиите му

да бяха на страната на министъра на външните работи, отбелязваше в дневника си, че във външната политика човек трудно би могъл да си представи нещо по-различно от Грей и Чърчил.

* * *

В началото на 1915 г. Грей все още не бе уверен, че е дошло времето да се преразгледа английската балканска политика. Той внимателно следеше политическите настроения в балканските държави и се стремеше да им въздейства в посоката на благожелателен неутралитет, докато не настъпи подходящ момент за присъединяването им към Антантата. Дж. Бюканан, британски посланик в Петроград, който беше призовавал българския си колега М. Маджаров България да се включи във войната, получи строго предупреждение: „Не давайте обещания пред София, които могат да разстроят воинския морал на сърбите, без да осигурят подкрепата или даже неутралитета на България.“³⁴ Само след петнайсетина дни обаче стана ясно, че Балканите скоро ще станат сцена на военни действия. Английският външен министър започна да се колебае при последователното провеждане на политиката за поддържане на неутралитета на България. Започна да обръща по-сериозно внимание на българските искания за ревизия на Букурещкия договор. Този процес бе бавен и през януари и февруари не надхвърли стадия на предварителните проучвания.

Най-належащата задача беше да се пречи на постепенното обвързване на България с Централните сили. Докато през есента на 1914 г. британските дипломати си затваряха очите за превоза на боеприпаси за Цариград през българска територия, сега до българските власти се отправяха остри протести срещу всяка проява на нарушение на неутралитета. През януари 1915 г. новият български пълномощен министър в Лондон П. Хаджимишев бе викан нееднократно в английското министерство на външните работи, за да изслушва упреци за военната контрабанда по българските железници. Хаджимишев възмутено отричаше, без да убеди никого, още повече, че Никълсън му представи пълен списък на пренесените в последните месеци стоки за Турция.³⁵

В средата на януари 1915 г. Бакс-Айрънсайд връчи на д-р В. Радославов декларация, в която се изразяваше убеждението, че Дедеагач се използва за контрабанда на боеприпаси за турската армия. Отправяше се заплаха, че Великобритания ще приложи към пристанището „доктрината за продължително пътуване“, т. е. ще затруднява превоза на български стоки по море, щом съществува подозрение, че са предназначени за противниковия лагер.³⁶

Същевременно английските дипломати полагаха усилия да не отчуждават съвсем българите. Никълсън намекваше на Хаджимишев, че руските и английски интереси на Пролитите не се покриват напълно, което означаваше, че България би могла да извлече полза от позицията на Форин офис.³⁷ Подобни изявления правеше пред д-р Н. Генадиев и английският посланик в Рим сър Род. Той създаваше впечатление у събеседника си, че Великобритания има интерес от силна България, близо до Пролитите като преграда срещу руското влияние.³⁸

За всички заинтересовани страни бе ясно, че България заема най-важната стратегическа позиция на Балканите. На Съглашението обаче бе трудно да изпълни териториалните ѝ искания, тъй като засягаха дър-

жави, които бяха негови съюзници, или държави, които се надяваше да привлече на своя страна. Пътят към София минаваше през Ниш и Атина.

Българските териториални претенции бяха насочени най-вече към Македония. Грей предполагаше, че при силен руски натиск Сърбия ще отстъпи поне част от исканите територии, но не бе уверен дали това ще се окаже достатъчно да се спечели България, нито пък дали Великобритания ще има полза от това. Все пак бе предприета една стъпка, която свидетелствуваше за активизиране на английската дипломатическа дейност на полуострова.

В телеграма до Сазонов от 20. I. 1915 г. Грей изрази становище, че град Битоля бил ключ на българо-сръбския спор. Предлагаше на България да се отстъпи територията до река Вардар, включително този град, при условие, че сръбските аспирации за „Велика Сърбия“ с излаз на Адриатическо море бъдат реализирани.³⁹ Но как бе възможно Битоля, намираща се на близо 150 км западно от Вардар, да се предаде в български ръце без съответната територия около града? Очевидно, според английския външен министър, на България трябваше да се предаде безспорната зона от Македония по сръбско-българския договор от 1912 г., но с възможност за известни корекции в сръбска полза. Това становище бележеше известен напредък в сравнение с позицията, заета от Бакс-Айрънсайд през декември 1914 г., но и то едва ли щеше да удовлетвори София.

Петроград реагира с радост на неочакваната британска инициатива. Вече месеци споразумението между България и Сърбия беше един от основните стремежи на царската дипломация. Към края на 1914 г. за посланик в Ниш беше изпратен княз Трубецкой, дотогавашен началник на Близко-източния отдел на Министерството на външните работи, един от известните на Балканите радетели за славянско разбирателство. Веднага след пристигането си той подчерта пред българския пълномощен министър Чапрашников, че не трябва да се пропуска подходящият момент за националното обединение на българите.⁴⁰ Сазонов, макар и да смяташе, че английските предложения са твърде общи, изрази готовност да ги подкрепи. По това време руското министерство на външните работи се бе отказало от абсурдната си идея български войски да се сражават на австрийския фронт. Единствената възможност България да окаже помощ на Антантата бе да нападне Турция. Това се диктуваше и от не особено доброто положение на руската армия в Кавказ. На руските дипломати бе ясно, че привличането на България не може да бъде постигнато само с отстъпка на част от Македония. Правителството на Радославов се домогваше към цялостно разрешаване на българските претенции, насочени към земите на Сърбия, Гърция, Румъния и Турция. Сазонов не желаше и единствено Сърбия да плаща цената за българско участие във войната. Той не вярваше, че Пашич ще се съгласи на отстъпки в Македония, преди да получи договорно признаване на сръбските аспирации в Далмация и Албания. За да неутрализира евентуалните протести на сръбския министър-председател, руският министър на външните работи предложи да се уведоми Сърбия, че когато присъедини Босна и Херцеговина и част от крайбрежието на Адриатическо море и получи част от територията на Албания, ще трябва да предаде на България безспорната зона в Македония според договора от 1912 г.⁴¹ Така трябваше да се осигури предвидената от Букурещкия договор обща граница между Гърция и Сърбия. Грей отказа да се занимава с разделянето на

Албания поради усложненията с Италия. По това време бе вече приет планът за операция на Проливите и той предпочиташе натискът върху Сърбия да се упражни, след като английските кораби разрушат фортовете на Дарданелите и когато българското правителство стане по-отстъпчиво.

Сръбският отказ бе категоричен. Главнокомандувачият заяви, че Сърбия „по-скоро би предпочела да не получи Босна, отколкото да даде Македония на България“⁴². Английският пълномощен министър в Ниш съобщи на Форин офис, че след сключения от българското правителство заем с германски банки и дума не можело да става за сръбски отстъпки. Това бе добре дошло за Грей, който бе започнал да се съмнява в необходимостта на постъпката си. Той заяви, че моментът е неподходящ и е по-добре да се изчака.⁴³

В началото на февруари Грей издигна нова идея, която веднага подхвърли на Хаджимишев — не великите сили да правят предложения на България, а българското правителство да изложи претенциите си и тогава да се издействува част от тях от Сърбия и Гърция. Това бе мотивирано с високоморални съображения: „Не би било честно по отношение на Сърбия да дадем на България обещание, което цар Фердинанд и българското правителство биха могли да сложат в джоба си, без да поемат каквото и да било ангажменти.“⁴⁴ Предлаганият път щеше да доведе до нови безкрайни протакания. Руското правителство, поставено пред твърдата английска позиция, бе принудено да се съгласи с отлагането на постъпките в Ниш.

* * *

По отношение на Гърция британското правителство се оказва в положението на руското спрямо Сърбия. Гърция играеше традиционно важна роля в английската средиземноморска политика. Значението ѝ щеше да се повиши още повече след евентуалното преминаване на Цариград и Проливите в ръцете на Русия. Форин офис желаше Гърция да се споразумее с България, но не и за сметка на накърняването на английското влияние в Атина. Грей нямаше нищо против и България и Гърция да защитават интересите на неговата страна на Балканите. Въпросът бе дали това може да се постигне, без да се влошат англо-гръцките отношения.

На 19. I. 1915 г. Форин офис предложи на руското министерство на външните работи проект за заявление пред гръцкото правителство. Срещу участието на Гърция във войната се обещаваха обширни териториални придобивки в Мала Азия. Въпросът за северната гръцка граница се отминаваше с мълчание.⁴⁵ До известна степен проектът представляваше компромис между гръцките стремежи и целите на британската политика на Балканите.

С одобрението на Сазонов нотата бе връчена. Е. Венизелос, гръцкият министър-председател, изрази готовност за участие във войната и се съгласи на България да се отстъпи сръбска Македония. Ако София не приеме предложенията на Антантата, тогава Румъния трябвало да се намеси във войната или пък Антантата да изпрати на Балканите два армейски корпуса.⁴⁶

В меморандум до крал Константин, писан още същия ден, Венизелос рисуваше бъдещото величие на Гърция и предлагаше в случай на нужда на България да се отстъпи Кавала. Меморандумът, изглежда,

бе повлиян от изказването на британския пълномощен министър в Атина, че Великобритания ще приветствува отстъпването на Кавала и съответната територия, но „Гърция, а не Англия трябва да предложи подобни отстъпки“. Кралят първоначално се опъна, но след ново писмо на Венизелос призна правотата на аргументите му.⁴⁷

На 31 януари Венизелос се среща с Елиът. Няколко месеца по-рано гръцкият премиер бе заявил, че не прилича на останалите балкански държавници и не води търговия за територии, когато съвестта му говори, че мястото на Гърция е редом със страните от Антантата. Сега се яви с карта на гръцките искания в Мала Азия, твърде подробна за държавник, който нямаше навика да се занимава с търговия на територии. Намекна, че при определени условия би могъл да отстъпи Кавала на България и да не протестира против българо-сръбско споразумение. В случай, че България придобиеше твърде голяма територия в Македония, искаше стратегически изменения на границата в района на Гевгели и Дойран. Грей бе смутен от прекомерните гръцки претенции, и то главно с оглед на отношенията с Италия. Той предложи само областта на Измир.⁴⁸ Надеждите на Венизелос бяха попарени. Като се позова на сключения от българското правителство заем, той побърза да оттегли предложението си.

* * *

В началото на февруари 1915 г. турското настъпление в Синайския полуостров бе отблъснато. Непосредствената опасност за Египет отмина. Военният съвет реши да използва освободилите се пехотни съединения за проектираната операция на Дарданелите. За вземането на решението допринесе и един доклад на Бакс-Айрънсайд, в който се твърдеше, че присъединяването на България към Централните сили може да се очаква всеки момент. Подложен на силен натиск, фелдмаршал Киченер се съгласи кадровата 29-та дивизия да бъде изпратена от Египет в Солун. В заключителното си изказване Аскуит формулира причините, които диктуваха изпращането на британски войски на Балканите: „Гърция ще бъде въввлечена във войната. . . , враждебното отношение на България ще бъде неутрализирано. . . и по всяка вероятност и Румъния ще бъде включена. . .“⁴⁹ От 9 до 19 февруари Киченер ту оттегляше, ту наново даваше съгласието си за изпращане на сухопътни войски на Дарданелите. Той мислеше главно с военни, а не с политически категории и се опасяваше, че тези части ще му потрѣбват в решителния момент на Западния фронт. Поради колебанията му операцията трябваше да започне, както беше замислена, само със силите на флота. Това още от самото начало хвърли сянка върху перспективата за успех.

На 19. II. 1915 г. започна обстрелването на укрепленията при Дарданелите. В него участваха английски и френски кораби: единадесет линейни крайцера, четири леки крайцера, шестнадесет ескадрени миноносца, седем подводници и други по-малки единици. По-късно към флотилията се присъедини и един руски кораб.⁵⁰ Отначало се спазваше планът на адмирал Карден за бавно и методично разрушаване на фортовете. Към 2 март флотата подави съпротивата на външните укрепления и се устреми към втората отбранителна линия.

Първоначалният успех на англо-френската операция обезпокои руското външно министерство. Независимо от уверенията на Генералния

щаб, че Цариград няма да бъде превзет, Сазонов се зае да осигури руско участие в бойните действия и преди всичко — в евентуалната окупация на града. Проучванията на военните експерти показаха, че за десантна операция на руския флот е необходима военноморска база близо до Проливите. Два града бяха удобни за тази цел — Зонгулдаг в Турция и Бургас в България.⁵¹ Възниква план за руски десант в Бургас. Той трябва да преследва както военни, така и политически цели. По-конкретно присъствието на руски войски в България трябваше да промени курса на правителството на Радославов или да доведе до замяната му с друго, угодно на Антантата. Независимо от достойнствата си планът не беше лишен и от недостатъци. Не се знаеше каква ще бъде реакцията на Фердинанд и Радославов, дали няма да се опитат да изпратят български войски срещу руския десант, нещо, което би нанесло сериозен удар на пропагандираното единство на славяните.

Срещу операцията се противопоставиха руските съюзници. Грей я окачестви като „сериозна политическа грешка, която може да доведе даже до гибелни последици“.⁵² Аргументацията отново бе „високо морална“: Англия влязла във войната поради нарушения белгийски неутралитет, не можела поради общественото мнение да приеме нарушението на българския неутралитет от Русия. Разбира се, действителните мотиви за отказа бяха съвсем други. Британското правителство все още не бе съвсем наясно каква ще бъде съдбата на Цариград след превземането му. В Лондон не изпитваха въодушевление при мисълта, че Цариград ще стане част от руската територия. Присъствието на руски войски в близост до Проливите в този момент щеше да бъде нежелателно, тъй като щеше да улеснява руския дипломатически натиск. Адмиралтейството имаше точна представа за възможностите на руската черноморска флота и знаеше, че без междинна база русите не могат да подпомогнат операцията. Едва към края на март споразумението между Англия и Русия беше фиксирано в окончателен вид. Според условията му Петроград се задължаваше да осигури значителни улеснения за търговията на Лондон в Цариград. На 10 април към споразумението се присъедини и Франция.⁵³

Обстрелът на Дарданелите раздвижи духовете на Балканите. На 1 март Венизелос, уверен, че е настъпил решителният момент за осъществяване на гръцките аспирации, предложи активната помощ на своята страна.⁵⁴ Руското правителство се раздражни. То нямаше ни най-малко желание да види крал Константин да „влезе на бял кон в Цариград и да отслужи литургия в „Света София“. В инструкции до руските посланици в Лондон и Париж и дипломатическия представител в Атина Сазонов заяви, че „при никакви условия“ Русия няма да допусне гръцки войски да влязат заедно със съюзниците в Цариград.⁵⁵

Руският отказ доведе до падането на Венизелос и образуване на правителството на Гунарис, което заяви, че ще поддържа политика на неутралитет. Позициите на германофилския лагер в Атина се засилиха.

В дните на подготовката на операцията при Дарданелите около българското представителство в Лондон можеше да се забележи значително раздвижване. В английската преса зачестиха статии, разглеждащи в благоприятна светлина исканията на България. Приканваха се правителствата на държавите от Антантата да упражнят натиск върху Сърбия, за да се съгласи на отстъпки.⁵⁶ Хаджимишев усещаше, че започва нов тур в наднаването, и поиска инструкции от Радославов за по-точно дефиниране на българския неутралитет. Отговорът бе: „Известна ви е политиката

на България: строг неутралитет. А срещу този полезен за Тройното съглашение неутралитет България претендира като компенсация да ѝ се възстанови изгубеното — Македония и Добруджа.⁵⁷

През февруари 1915 г. Великобритания отпусна заем на Румъния, което показваше нарастващата обвързаност на северната ни съседка.⁵⁸ По същото време Хаджимишев трябваше да се срещне с Грей, за да разсее подозренията му относно сключването на български заем в Берлин. Английският външен министър се престори, че вярва на обясненията му. Според него страните от Антантата съчувствували на идеята за обединение на българите, но се страхували да правят определени предложения в София, за да не се натъкнат на отказ.⁵⁹ Няколко дни по-късно в телеграма, с която информираше Сазонов за проведения разговор, Грей добави, че не вярва в успеха на каквито и да било преговори с България, докато русите не отблъснат германците от Висла и Карпатите.⁶⁰ Така той издигна тезата, че главна причина за дипломатическите неуспехи на съюзниците на Балканите са пораженията на руските войски на Източния фронт.

В първите дни след започването на операцията при Дарданелите в британското Външно министерство цареше приятно вънление. Очакваха се големи военни и дипломатически успехи. Вярваше се, че е достатъчна една голяма победа и България ще се присъедини към Антантата.⁶¹ Дори и скептичният Никълсън, който преди заявяваше: „Няма съмнение, че техните симпатии са с нас, но все пак австрийците и германците са по-близо до тях, отколкото сме ние“, сега се надяваше, че с присъствието си британските войски ще окажат влияние върху позицията на българското правителство.⁶²

Тези надежди на британския кабинет не отговаряха на реалната политическа обстановка в България. Действително в началото на Първата световна война някои дейци на буржоазните опозиционни партии излязоха с призови за участие във военните действия, позовавайки се на традиционните русофилски чувства на българския народ и признателността към освободителите. Те не получиха обществен отклик. Българският народ бе изморен от войните, които бе водил през 1912 — 1913 г., и не желаеше да участва в нови авантюри. Силно бе и разочарованието от заетата от Русия и Франция позиция по време на преговорите в Букурещ. Руските призови за участие във войната, мотивирани с необходимостта да се окаже помощ на Сърбия, едва ли можеха да предизвикат ентузиазъм в българската армия.

Първоначалната резервираност на съгласенофилски настроената опозиция се влияеше и от традиционно силното уважение към индустриалната мощ на Германия и ефективността на военната ѝ машина. Опозицията вярваше в евентуалната победа на Антантата, но към вярата се примесваше и известна боязън. Опасяваше се, че германската армия ще съумее да разбие противниците си, преди те да са мобилизирали огромните си ресурси.

След битката при Марна и провалът на светкавичното германско настъпление напрежението сред лидерите на буржоазните опозиционни партии се уталожи. Увереността в неминуемата победа на Антантата се затвърди окончателно. В поредица статии, публикувани в органа на Демократическата партия в „Пряпорец“, се поддържаше, че може би скоро ще се наложи България да се откаже от неутралитета си. Тогава според техният автор М. Такев пътят ѝ можеше да бъде само един — редом със страните от Антантата.⁶³ Статиите бяха израз на опасенията

на една влиятелна част от буржоазията, че България ще пропусне най-подходящия момент за постигане на националното си обединение. Засилиха се атаките срещу правителството на Радославов, което не се ползувало с доверието на Съглашението.

Скоро обаче преминаването към позиционна война показа, че и англо-френските войски не са в състояние да развият успехите си. Неизбежно се налагаше въпросът, какво можеше да стори малката и изтощена от скорешни конфликти България в една продължителна война. А и Антантата пазеше мълчание. Като изключим една декларация на руския пълномощен министър в София Савински от началото на август, в която мъгляво се обещавахе премахване на неправдите в Букурещкия договор, от нищо друго не можеше да проличи, че тя цени българското сътрудничество и е готова да направи нужните отстъпки, за да го получи. Единственият опит да се въздействува върху българската общественост бе направен от Великобритания чрез мисията на братята Бъкстон. Предприет от Грей по-скоро като отстъпка пред натиска на Лойд Джордж и Чърчил, а не плод на вътрешно убеждение, опитът не доведе до значими резултати.

Опозиционните буржоазни и дребнобуржоазни партии не съумяха да преодолеят взаимните си противоречия, да уеднаквят външнополитическите си позиции и да образуват единен фронт срещу правителството. Народната, Демократическата и Прогресивно-либералната партия бяха склонни да разглеждат българския неутралитет като временно явление, като преход към присъединяването към Антантата. Българският земеделски съюз, Радикалдемократическата партия и Българската работническа социалдемократическа партия (ш. с.), макар и да признаваха необходимостта от реална политика, твърдо държаха на безкомпромисния неутралитет. При това положение, към средата на ноември, нападките срещу правителството, което поне привидно поддържаше българския неутралитет, затихнаха. Основен стремеж на опозицията стана осигуряването на възможност за преки преговори с Антантата и предотвратяване на едностранното обвързване с Централните сили.

В началото на декември политическите борби отново се развихриха. Неутешителното за каузата на Антантата бе, че за повод за разгарянето на страстите послужи едно писмо на видния руски писател Л. Андреев. Озаглавено „Търговци в храма“. В него българското поведение към сражаващите се Русия и Сърбия се сравняваше с поведението на търговците от евангелската притча. Грубо и тенденциозно написано от позициите на най-реакционно славянофилство, без познаване на положението в страната, писмото предизвика бурна реакция. В пресата бяха изнесени негодуващи отговори на известни писатели и публицисти, без разлика на политически пристрастия — както от русофили като Иван Вазов, д-р К. Кръстев, Д. Мишев и Ст. Чилингиров, така и от германофили, какъвто беше в момента К. Христов.⁶⁴ Впрочем правителствените кръгове посрещнаха руския призив с известно задоволство, тъй като още веднъж се доказваше антибългарската позиция, заета от официална Русия.

Писмото стана сигнал за известна преоценка на възгледите и за опозиционните буржоазни и дребнобуржоазни партии. Във вестниците „Мир“ и „Пряпоред“ излезе серия от статии, в които се посочваше, че Антантата носи голям дял от отговорността за разрушаването на Балканския съюз. За да бъдат възстановени добрите отношения между балканските държави, посочваха статиите, тя по-твърдо трябва да се отнася с Гърция и Сърбия, като ги принуди да заемат примирителна позиция спрямо България.⁶⁵

Протестираше се срещу острата антибългарска кампания в съглашения и особено във френския и руския печат. Задаваше се реторичният въпрос, какво е направило Съглашението в полза на България, за да иска сега подкрепата и благосклонността ѝ. Предупреждаваше се, че необузданата пропаганда вреди на привържениците му в България, които нямат морални основания да призовават към съюз с него. По думите на „Пряпорец“ : „... с езикът, който държи французкият печат, ние това трябва да го кажем открито и високо — той реже клоновете, върху които мисли да се опре тройното съглашение в тая страна“⁶⁶.

Към средата на януари 1915 г. единствено Великобритания си запази благосклонното отношение на българското общество. Това бе ясно за проправителствената преса и в „Воля“ започна умела атака срещу британските позиции в България. Редакцията издигна оригинална теза. Според нея в случай на победа на Антантата веднага щяла да избухне нова война между Русия и Англия за разпределяне на турското наследство. Никога Лондон нямало да се съгласи Проливите да минат в руски ръце. Същевременно вестникът бързаше да подчертае, че Форин офис винаги е подкрепял България, когато правителството ѝ е провеждало „българска“, т.е. антируска политика, и това било най-сигурният път да се спечели английското доверие.⁶⁷

Липсата на ясна политическа линия на Съглашението с основание будеше недоволството на опозицията. Но тя не приемаше и пътя, по който Радославов тласкаше България. Насоките на българската външна политика бяха подложени на остра критика при обсъждане на бюджета на Министерството на външните работи и изповеданията. Вече няколко месеца правителството избягваше дискусиите по тази тема. Сега депутатите използваха предоставената благоприятна възможност, за да се противопоставят на действията му. Лайтмотивът на изказванията беше, че едната от двете воюващи групировки се „фаворизира“ за сметка на другата, че либералите отказват да започнат преговори с Антантата.⁶⁸ Макар и във възгледите на буржоазните партии да имаше известни нюанси по възможната степен на обвързаност, въпросът за преговорите не предизвикваше разногласия. Дори и широките социалисти, радикалите и земеделците, които продължаваха да защитават идеята за неутралитет и Балканска федерация, повече или по-малко ги подкрепяха.⁶⁹ При това положение министрите играеха ролята на миролюбци, които пазят страната от нова война, и представяха опозицията като привърженик на незабавни действия.

Д-р Васил Радославов излезе с официална декларация по външната политика, като подчерта, че ще продължава на всяка цена да спазва неутралитета. Той добави, че ще бъде доволен, ако България съумее да запази в кризата непокътнати поне съществуващите граници.⁷⁰ Това предизвика общ вой сред опозицията, която виждаше във войната най-удобния момент за национално обединение. Реакцията на опозицията бе съзнателно провокирана от правителството. Със задоволство, надълго и нашироко неговата преса отбелязваше „войнствените призови“ на народняците и демократите.

Опозицията бе поставена в твърде неизгодно отбранително положение. Никой не вярваше в поддържания от кабинета „пълнен и безусловен неутралитет“, но буржоазните партии не смееха да призовават за съюз с Антантата, тъй като щяха да бъдат обвинени, че тласкат българския народ във войната.

Единствено Народната партия излезе с цялостна програма пред привържениците си. На 16 — 17. I. 1915 г. бе свикан Висш партиен съвет. След двудневни оживени разисквания Т. Теодоров заяви, че правителството и Фердинанд водят България към нова национална катастрофа. В комуниките за решенията на Съвета народняците протестираха против изявленията за неутралитет на всяка цена. Вместо това прокарваха разбирането за неутралитета като „средство“, а не като „цел“. Препоръчваха искрено разбирателство с държавите от Антантата.⁷¹ Комюникето предизвика студената ярост на либералите, но не срещна одобрението и на просъглашенските партии, които не желяеха да се обвързват толкова категорично с определена кауза. Само прогресивно-либералите реагираха със задоволство, но тяхната обществена тежест бе малка.

През януари-февруари 1915 г., въпреки усилията си, опозицията не съумя да изгради общ фронт срещу правителството. Причина за това бяха както противоречията на партиите за власт, така и липсата на външно-политическа подкрепа. Опозиционните партии се облягаха на една хипотетична поддръжка на държавите на Антантата, за която нямаше никакви реални доказателства. Демократическата, безспорно най-влиятелната в момента от опозиционните буржоазни партии, до голяма степен действуваше самостоятелно, не желяеше да се съюзява с партиите, изразителки на банкрутиралата през Междусъюзническата война политика — Народната и Прогресивно-либералната. Лидерите на демократите таеха надеждата, че в определен момент монархът може да ги повика на власт и затова се стремяха да не се ангажират прекалено откровено с останалата опозиция.

На фона на безпътицата на политическите партии в антиправителствената пропаганда се намесиха и някои странични фактори. В края на януари видни български интелектуалци разпространиха един позив из софийските улици. В него се искаше формиране на представително правителство, което да се радва на народното доверие, настояваше се за прекратяване на междупартийните ежби, за поддържане на добри отношения с Русия. Сред подписалите позива личаха имената на Ив. Вазов, д-р Ив. Шишманов, д-р Ст. Сарафов, Д. Мишев, Ат. Шопов, П. Ю. Тодоров, д-р К. Кръстев и др.⁷² И църквата се обяви против провежданата от либералите политика. От клиросите се събираха помощи за ранените руски войници, изнасяха се проповеди за славянска солидарност.⁷³

Правителството на Радославов имаше съществено предимство във вътрешнополитическите борби — пълната и безусловна подкрепа на двореца. Облегнато на нея, то не възнамеряваше да декларира открито външнополитическите си концепции. Не желяеше да разваля отношенията си с Антантата, още повече, че крайният изход от войната все още бе неясен. Макар и да бе прогермански настроено, антисъглашенските мотиви в пропагандата му бяха внимателно прикрити. Острието ѝ се насочваше срещу Сърбия, срещу терористичния сръбски режим в Македония. Изобличаването му неизбежно щеше да доведе до намаляване на престижа на Антантата пред българската общественост (една от постоянните рубрики на в. „Воля“ беше „Съюзницата на Съглашението вилнее“).

Докато правителството спъваше дейността на опозицията съмнителни националистически групички свободно агитираха из страната. Депутатите от буржоазните партии неоднократно протестираха срещу призивите на т. нар. „Български народен комитет“ да се окупира Македония, като се използва обстоятелството, че след австрийската кампания сре-

щу Сърбия в нея има съвсем малко войски. Протестите, изглежда, имаха резултат — българският народ не желаеше да се впуска в авантюри, пък и сръбските войски успяха да разбият австроунгарските и дейността на комитетата заглъхна.⁷⁴

Германската пропаганда в страната постепенно се засилваше. В софийските кина се прожектираха прегледи с кадри от превземането на Лиеж. В столицата и провинцията никнеха вестници, щедро субсидирани от германското посолство.⁷⁵ На 31. I. 1915 г. в съгласие с договореността с „Дисконто гезелшафт“ правителството получи 150-милионен заем от германските банки.⁷⁶ Той отново предизвика оживени тълкувания в пресата. Припомнена бе атмосферата, при която бе подписан и гласуван заеът. Просъгласенските вестници, макар и да го разглеждаха като нова стъпка към обвързването с Германия, нямаха формален повод за протест, тъй като това беше една от вноските, предвидени още през юли 1914 г.⁷⁷

* * *

След започването на обстрела на укрепленията при Дарданелите Грей изчакваше в съгласие с тактиката, възприета в началото на февруари. Той избягваше преки контакти с българския дипломатически представител в Лондон. Само изпрати при него Н. Бъкстон, за да му напомни, че британското правителство чака някаква проява на добра воля.⁷⁸ Той не възразяваше Русия, като традиционно по-силно заинтересована на Балканите, да подеме инициативата за преговори с България.

Въпреки пасивната му позиция усилията за въздействие върху правителството на Радославов се увеличаваха. „Таймс“ и „Дейли нюз“ призоваваха към ревизия на Букурещкия договор. В други статии се утвърждаваше, че не неутралитетът, а само прякото участие във военните действия може да бъде основание за предявяване на искания.⁷⁹

С официална мисия в София бе изпратен генерал Паджет. Пред Фердинанд той очерта с най-застрашителни краски мощта на Антантата. В отчета си генералът, който вземаше желанията си за действителност, бодро заявяваше: „Операцията в Дарданелите направи дълбоко впечатление. . . Изчезна всяка вероятност България да нападне балканска държава, решила да се съюзи с Антантата. Има известни основания да се мисли, че в скоро време българската армия ще нападне Турция“⁸⁰. Неприсъщо за него настроение бе обхванало и Бакс-Айрънсайд, който в донесенията си от София пригласяше на генерала: „Сега можем да бъдем напълно сигурни, че България няма да се присъедини към враговете ни, нито пък ще нападне Румъния или Гърция.“⁸¹ Пропагандни цели преследваха и двете мисии, изпратени от френското правителство — на Орлеанския принц и на генерал По.⁸²

В София бурна дейност в полза на Антантата развиваше Джеймс Баучер, като използваше връзките си с висшите политически кръгове и авторитета си пред българското общество.⁸³ В биографията му, написана от лейди Гроган, се твърди, че през пролетта на 1915 г. Радославов помолил Баучер да предаде на английския посланик в Петроград Бюканан условията, при които България би влязла във войната. За съжаление от текста не може да се разбере нито какви са били тези условия, нито дали телеграмата въобще е стигнала до Петроград.⁸⁴ В дипломатическата преписка няма и намек за подобен документ. Баучер твърдял,

че българският министър-председател на няколко пъти се интересувал каква е реакцията на британското правителство на исканията му. На това сведение не би трябвало много да се вярва. Радославов бе твърдо решен да изчака развоя на събитията. Неслучайно по това време той опита да привърже българската позиция към позицията на Гърция, след като добре му бяха известни прогерманските симпатии на правителството на Гунарис.⁸⁵ Недоумение буди и необходимостта българските искания да бъдат пращани в Лондон през Петроград, когато Бакс-Айрънсайд е бил сравнително близък с Радославов. Възможно е Баучер да е досаждал толкова много с посещенията си при българския министър-председател, че той да се е принудил да му представи някакви неизпълними искания, които Бюканан да е счел въобще за ненужно да се изпращат до Форт-офис.

За разлика от Грей, който изчакваше резултатите от операцията при Дарданелите, за да диктува условията си на София, Лойд Джордж беше привърженик на активна политика, която да подпомага армията. След като Военният съвет отхвърли плана му за голям десант в Солун, той опита да убеди в приложимостта му другите страни от Антантата. На срещата на финансовите министри на Съглашението в Париж идеите му бяха приети радушно от френския и руския му колега.⁸⁶ В началото на февруари 1915 г. Лойд Джордж предложи да се свика на остров Лемнос или някъде другаде на Балканите конференция на министрите на външните работи на балканските страни. На нея лично Грей трябваше да съдействува за разрешаване на взаимните им противоречия. Грей отклони идеята под предлог, че в това напрегнато време не може да отсъства дълго от Лондон.⁸⁷ Действително той се славеше като „най-островния“ британски външен министър, но отказът му се дължеше не на нежеланието да пътува, а на неверието в успеха на предлаганата конференция. Реални гаранции пред България за присъединяване поне на част от Македония английската дипломатия не бе в състояние да представи.

Щом атаката при Дарданелите започна, Лойд Джордж реши, че е настъпил моментът за дипломатическа офанзива. В меморандум от 22. II. 1915 г., който разпространи в правителството, той напомняше за вероятността операцията да се провали. Като резервен вариант настояваше да се изпрати голям експедиционен корпус в Солун. Според него британските дипломати в балканските страни и „особено Бакс-Айрънсайд“ не отговаряли на „задачите на момента“. Ето защо, като изхождаше от опита на предвоенната германска мисия на Л. фон Сандерс в Цариград, предлагаше лично да бъде изпратен в балканските страни начело на специална мисия, за да осигури присъединяването им към Антантата.⁸⁸

Лойд Джордж влезе и в личен контакт с българския пълномощен министър Хаджимишев. На 4. III. 1915 г. Н. Бъкстон отново дойде при Хаджимишев, за да изрази безпокойствието си от забавянето на отговора на българското правителство. Заяви, че в британския кабинет на българска страна били Аскуит, Грей, Чърчил и Лойд Джордж, т. е. всички по-влиятелни министри.⁸⁹ Същата вечер в един от лондонските ресторанти се състоя среща на Хаджимишев с Лойд Джордж. Тя бе уредена от Н. Бъкстон по инициатива на английския финансов министър. Пред българския дипломат Лойд Джордж обяви като официална политика на правителството своите лични схващания. Великобритания според него била решила веднъж завинаги да свърши с Турция. За целта голяма сухопътна армия щяла да дебаркира на Проливите. Срещу българското участие

във войната с Турция предлагаше безспорната зона в Македония, част от Южна Добруджа и Източна Тракия до линията Мидия — Енос. Твърди гаранции за Кавала не искаше да дава, за да не компрометира Венизелос, но все пак се постара да създаде впечатление, че и въпросът за Кавала не е непреодолим, тъй като англичаните щели да обещаят на Гърция областта около Измир. Той направо дезавуира Бакс-Айрънсайд, като заяви, че не се ползувал с доверието на правителството и щял да бъде отзован. В случай, че българското правителство изрази готовност да преговаря на базата на тези условия, в София щяла да бъде изпратена специална английска мисия.⁹⁰

Хаджимишев докладваше в София мнението си, че България трябва да използва благоприятната обстановка, създадена от падането на Венизелос в Гърция в началото на март, за да се намеси във войната и да получи големи отстъпки от Антантата.⁹¹ Радославов беше бомбардиран със съображения в същия дух и от пълномощните министри в Париж, Петроград, Атина и Ниш — Станчов, Маджаров, Пасаров и Чапрашиков.⁹² Н. Бъкстон на няколко пъти проверяваше в легацията в Лондон дали има някаква реакция на предложенията на Лойд Джордж.⁹³ Българското правителство обаче продължаваше да мълчи. Военните специалисти от министерството на войната бяха единодушни, че Дарданелите не могат да бъдат превзети, но даже и това да стане, ще бъдат необходими няколко месеца упорита обсада.⁹⁴ Подобни сведения изпращаше от Цариград и българският пълномощен министър Колушев.⁹⁵ Радославов подозираше, че англичаните са изпаднали в затруднено положение и сега искат да извадят горещите кестени с българска помощ. Освен това мнението на финансовия министър не ангажираше целия кабинет. Той искаше да чуе становището на Грей, а британският министър на външните работи мълчеше. Все пак тонът на разговорите със съглашенските дипломати бе променен. Според Бакс-Айрънсайд „... нашата упоритост в провеждането на акцията оказва добър ефект върху градското население. За това допринасят и разказите на значителен брой бежанци от Цариград. Л и ч н о: Българският цар е твърде разтревожен от перспективата за наш успех.“⁹⁶ Известно влияние за смекчаване на позицията на правителството оказваха и докладите на д-р Н. Генадиев от Рим и Париж.⁹⁷

Нова среща на Лойд Джордж с Хаджимишев се състоя няколко дни след падането на Венизелос. Към предишните обещания Лойд Джордж прибави, че при създадите се обстоятелства Антантата е готова да предложи и Кавала, а в случай, че Русия отстъпи Бесарабия на Румъния, то и Добруджа (от текста не става ясно дали става въпрос само за Южна Добруджа или за Южна и Северна, но първото предположение е по-вероятно). При проявен интерес от българското правителство щяла да бъде свикана конференция на министрите на външните работи на балканските страни на остров Лемнос. С други думи, още веднъж Лойд Джордж се стареше да прокара по странични пътища отхвърлените от британския кабинет проекти. Намесата на България трябваше да стане преди падането на Цариград или форсирането на Проливите. Внимателно Лойд Джордж беше създал впечатлението, че Великобритания е готова да защитава българските искания пред Русия, за да запази стратегическите си позиции на Проливите. Хаджимишев завършваше доклада си, като подчертаваше: „За нас е важно да не се бъркаме в разрешението на този въпрос (за Проливите — б. а. Ив. И.), а да предоставим на Англия и Франция да пледират нашата кауза, защитавайки тяхната кауза.“⁹⁸

След първоначалните военни успехи англо-френската флота придоби смелост и навлезе в теснините на Дарданелите. Но на 18. III. 1915 г. се натъкна на турско минно поле и претърпя тежки загуби.⁹⁹ За първи път у ръководителите на операцията се породиха мисълта за евентуално поражение.

Грей сметна, че не бива повече да се бави и да пропусне благоприятния момент за въздействие върху балканските държави. Той искаше да разсее румънските и българските опасения за бъдещата свобода на корабоплаването през Проливите. На 20 март предложи на Сазонов да уведоми румънското и българското правителство, че след евентуалното заемане на Цариград на военните кораби на Румъния и България ще бъде разрешено да минават през Проливите; същевременно да се заяви пред българското правителство, че ако вземе участие във войната, България ще получи териториите в Македония, предвидени от сръбско-българския договор от 1912 г., включително Битоля и линията Мидия—Енос в Източна Тракия.¹⁰⁰ На 25 март Грей извика при себе си българският пълномощен министър в Лондон. Дватама се срещаша за първи път след започването на операцията при Дарданелите. В разговора английският външен министър оповести официални предложения до българското правителство: Източна Тракия до линията Мидия—Енос и безспорната зона в Македония. По отношение на Добруджа изрази убеждението си, че България би могла да се споразумее пряко с Румъния. Не даваше никакви гаранции за Кавала.¹⁰¹

Това бяха първите английски официални предложения след декември 1914 г. Те не отговаряха на желанията на правителството на Радославов и обхващаха значително по-малка територия от тази, която обещаваха Лойд Джордж. Най-важното бе, че Грей пропусна подходящия психологически момент за дипломатически натиск.

Радославов, под силното впечатление на английските неуспехи, направи опит да се възползува от пропуските. В отговор на Хаджимишев, който бе изразил убеждението, че думите на Грей придават официална сила на предложенията на Лойд Джордж, той се позова на големите противоречия между изявленията на двамата английски министри. Искаше от Лондон точно писмено предложение за евентуалните отстъпки, които биха послужали за основа на обсъждане.¹⁰² С това на практика блокираше преговорите, тъй като бе ясно, че английското правителство не ще предложи никакви по-определени гаранции, докато не види промяна в българското отношение към Антантата или докато ходът на военните действия не го принуди. Освен това сръбските дипломатически представители в столиците на страните на Съглашението бяха дочули за предлаганите отстъпки и протестираха остро.

Изглежда, че и самият Грей не е очаквал непосредствен резултат от декларацията си, понеже на следващия ден запозна руското Министърство на външните работи с нов вариант — да се уведоми българското правителство, че отстъпките ще станат много по-малки след форсирането на Проливите или падането на Цариград. Той предлагаше условията на Антантата да бъдат съобщени на българската опозиция, за да окаже натиск върху правителството.¹⁰³

Радославов нямаше намерение да руши мостовете, докато не е станал ясен изходът от операцията при Дарданелите. Той използваше противоречията между съюзниците и умело лавираще между тях. Намекваше, че е готов да се присъедини към Антантата, но не смее поради страх от възможна опозиция в страната. Предлагаше в Бургас да бъде направ-

вен военноморски десант, който да го постави пред свършен факт. Подхвърляше, че не би възразявал на англо-френски десант в Дедеагач.¹⁰⁴

Традиционни русофоби, българските либерали, предпочитаха да видят в Цариград Великобритания и Франция вместо Русия. Атмосферата в страната беше тежка. Във вестниците се публикуваха обширни статии за възможностите на едната или другата групировка. Буржоазната опозиция призоваваше да не се пропусне удобният момент. Дори радикал-демократите и широките социалисти вече не поддържаха политиката на неутралитет, а зовяха за пряко участие във военните действия.¹⁰⁵ Единствено тесните социалисти продължаваха решително да се обявяват против всякакви военни авантюри. Брожението се отрази и в плана на един генерал от руската служба (вероятно Р.Димитриев) за преврат в България. След преврата страната трябвало да влезе във войната, като получи територията в Македония до река Вардар и Източна Тракия до Мидия—Енос.¹⁰⁶

Официалните декларации за неутралитет на българското правителство и привидната готовност за преговори се съпровождаха от враждебни акции спрямо Сърбия. Либералите използваха за свои цели недоволството на българите в Македония от сръбския режим. През април 1915 г. многобройни български чети прекосиха границата, за да прекъснат железопътната линия Солун — Скопие. Сърбия откликна почти със задоволство на акцията, тъй като по мнението на Пашич тя му даваша морално право да се противопостави на всякакви искания в полза на България.¹⁰⁷

Английската политика на Балканите срещаше големи затруднения и от страна на Гърция. Още при идването си на власт Гунарис бе предложил да влезе във войната, ако получи гаранция за северната граница на страната. На 14 април предложението бе повторено.¹⁰⁸ Грей отказа категорично. Както посочва английският историк П. Гин, той пазел Кавала като примамка за България.¹⁰⁹ В пространна инструкция до английските посланици в Париж и Петроград лорд Бerti и Бюканан Грей изложи съображенията си за английската политика в Югоизточна Европа: „За нас не е възможно да признаем исканията на гърците. Ясно е, че ключът за ситуацията на Балканите се намира в София. По-важно е да се осигури сътрудничеството на България, отколкото на Гърция, още повече, че участието на първата ще осигури и втората. Гръцкото правителство очевидно смята, че сътрудничеството му с нас ще означава скъсване на връзките с България. Доколкото зная, ще бъде необходимо да се отстъпи Кавала, за да се осигури подкрепата на България. Както е известно в момента, г. Венизелос не смяташе това за невъзможно в замяна на големи компенсации в Мала Азия. Според мен трябва да принудим българското правителство да заяви официално при какви условия ще се присъедини към нас и да уведомим България за стъпката си и за това, че не можем да направим нищо, преди да сме получили отговор.“¹¹⁰ В светлината на тази инструкция трябва да се разглежда разяснението на Грей, дадено на Хаджимихев, че между неговите думи и изявленията на Лойд Джордж по въпроса за Кавала няма противоречия.¹¹¹ Така, макар и неофициално, той се ангажираше до известна степен с разрешаването на въпроса за Кавала в благоприятна за българите светлина. Когато в Лондон достигнаха сведения, че Гърция се готви да използва сложната военна обстановка, за да нападне България и си разчисти сметките с нея, английският външен министър предупреди, че „ще погледне

с голямо неудоволствие всяко действие от страна на Гърция, което би влошило отношенията между Гърция и България¹¹². Според гръцкия историк Хр. Теодулу слухът бил пуснат от военното аташе на Великобритания в София „българоманият Х. Напиер“¹¹³. Действително гръцкото правителство, което не можеше да разчита на подкрепата на нито една балканска държава за подобна акция, бе далече от подобни планове.

Политическата обстановка на Балканите продължаваше да се развива неблагоприятно за съюзниците. Въпреки очакванията турците се защитаваха смело и с умение. Постепенно ставаше ясно, че Проливите не могат да бъдат форсирани единствено със силите на флотата. В Камарата на общините се появиха първите критики срещу операцията.¹¹⁴ Първоначалната идея, залегнала в плана за нападение на Дарданелите, бе, че при поражение корабите трябва да се оттеглят, за да се избегнат ненужни загуби. Вместо прекратяване на операцията от началото на април започна подготовка за сухопътен десант на Галиполи.¹¹⁵

Решението за десантна операция бе взето след остри спорове. Мнозина от министрите съзираха, че новите предложения са неразумни, и призоваваха да се увеличи натискът върху балканските държави, за да се споразумеят с България и тя да блокира турските войски, защитаващи Галиполския полуостров.¹¹⁶ Чърчил и Лойд Джордж обвиниха Грей, че съзнателно говори мъгляво по въпроса за Кавала и предизвиква обоснованите съмнения на българите.¹¹⁷ На заседание на правителството военноморският министър „яростно“ убеждаваше Грей, че България трябва да бъде привлечена на всяка цена. Според него гръцката кралица била германска агентка,¹¹⁸ гръцкото военно аташе трябвало да бъде изгонено от Лондон.

Грей умело лавираше и отблъскваше атаките на противниците си. Вниманието му бе съсредоточено главно върху преговорите с Италия, които бяха навлезли в решителна фаза. Затова той предпочиташе военните пред дипломатическите инициативи. А и военните бяха склонни да разширят мащаба на операцията. На британското командване бе ясно, че малобройните английски войски на Западния фронт не могат да облекчат съществено френската армия. На изток положението бе друго. Смяташе се, че противникът е слаб, срещу него можеха да се изпратят съединения, вербувани в английските колонии. Една победа би донесла огромни политически и стратегически преимущества на Англия. Ръководен от тези съображения, Военният съвет реши да прехвърли военните усилия на Великобритания на изток.

В края на април 1915 г. дипломатите на Антантата регистрираха важен успех — присъединяването на Италия.¹¹⁹ Така във военния конфликт беше включена последната голяма държава в Европа. Централните сили бяха лишени от потенциален съюзник. На Балканите обаче присъединяването на Италия към Съглашението водеше до редица трудности. Според условията на постигнатото споразумение редица територии в Далмация, за които претендираше Сърбия, бяха дадени на Рим.¹²⁰ Сърбите обвиняваха съюзниците си, че са ги предали. Вече не можело да става и дума за отстъпки на България, още повече, че влизането на Италия във войната лишавало от смисъл българското сътрудничество.¹²¹

На 25. IV. 1915 г. в залива Сулва, на западния бряг на Галиполския полуостров, направиха десант австралийски и новозеландски войски. Непосредствено след десант Грей отново се срещна с българския пълномощен министър. Той изказа съжалението си от мълчанието на София. С двусмислената позиция на българското правителство обясни и липса-

та на споразумение между страните от Антантата, които се страхували да не „останат като просяци“, ако Радославов пак даде отрицателен уклончив отговор. Като израз на добра воля Грей увери Хаджимимшев, че никога няма да се съгласи да „води политика, враждебна на България“, че няма да наруши българския неутралитет, ако страната не се присъедини към германския блок.¹²²

Ободрено от английския десант, правителството на Гунарис предложи да отпрати флотата си към Проливите, а армията да остане в Северна Гърция, за да я пази от евентуално българско нападение¹²³. На практика въпросът за участието на Гърция във войната отново се обвързваше с Кавала. След известно размишление английският външен министър реши да отхвърли предложението в знак, че изпълнява задълженията, поети в разговора с Хаджимимшев.¹²⁴ Решението бе подкрепено от Чърчил, който му писа: „България, а не Гърция трябва да бъде нашата цел сега.“¹²⁵ Същевременно Грей се постара да покаже на българите, че търпението му не е безгранично. Бакс-Айрънсайд заяви в София, че „въпреки че Великобритания остава неангажирана, може да стане все по-трудно да се държи вратата отворена за България“¹²⁶.

Възличането на Италия във войната и успешното начало на десанта в залива Сулва убедиха английския външен министър, че е време да се занимае с развитието на взаимоотношенията със София. Основното му внимание през май 1915 г. беше насочено към изработване на компромисна формула, която да осигури присъединяването на България към лагера на Съглашението, без да накърни английските интереси в другите балкански страни.

* * *

Политиката, която Грей провеждаше по отношение на България в началния период на Първата световна война, бе единодушно осъдена от съвременниците му. Увлечени от съзнанието за ролята, която България би могла да изиграе във войната и особено при провеждането на операцията при Дарданелите, те до голяма степен надценяваха значението ѝ. Все пак в основни линии присъдата им е справедлива. В английската политика от тези месеци липсваше твърда и последователна линия на Балканите.

Междусъюзническата война от 1913 г. остави България с „четири Елзас-Лотарингии“, както се пишеше тогава. Българското правителство имаше териториални претенции към всичките си съседи, а повечето от тях Антантата се надяваше да привлече по-рано или по-късно на своя страна. В балканската си политика Русия се облягаше на Сърбия, Франция — на Румъния, Великобритания — на Гърция. Това означаваше, че в сложната дипломатическа борба в Югоизточна Европа през 1914 — 1915 г. българското правителство не можеше да разчита на сериозна подкрепа от която и да е от държавите от Антантата. В определен момент всяка от тях бе готова да изостави България на участва ѝ, за да защити по-ефикасно интересите на своето протеже.

В началния период на Първата световна война Форин офис се колебаеше дали да включи България в своята сфера на влияние. Справедливостта на българските национални искания бе безспорна за английската дипломатия, но удовлетворяването им щеше да доведе до непредсказу-

еми последствия на Балканите. По-късно, след намесата на България във войната, убеждението, че българските претенции са пренебрегнати без основание, щеше да бъде толкова силно, че да доведе до един своеобразен „комплекс за вина“ у английските управляващи кръгове. Плановите за бъдещото териториално разпределение в Европа, разработвани във Форин офис и във Военното министерство през 1915 — 1918 г., неизменно предвиждаха, че безспорната зона в Македония трябва да бъде предоставена на България както поради „чисто българския ѝ характер“, така и поради разбирането, че „да се настоява България да изостави законните си национални аспирации означава никога да не се постигне балканско единство“¹²⁷.

Българският въпрос бе тясно свързан с проблема за Пролитите. Колебливата политика по отношение на Петроград, неохотното признаване на руските претенции за Пролитите предизвикваха широки амплитуди при определяне на курса към българските териториални искания. Великобритания се нуждаеше от сила, която да уравнивеса руското влияние на Балканите. Въпросът бе дали България ще съумее да изиграе тази роля.

В страната съществуваша предпоставка за прозападна ориентация: правителство, настроено срещу руските стремежи на Балканите; цар, некрещ отрицателното си отношение към славянската идея. В Лондон добре си спомняха за упоритата съпротива на Ст. Стамболов срещу домогванията на царското правителство. Лошото бе, че всичко можеше бързо да се промени. Русофилските настроения в народа бяха силни. Всеки момент на власт можеше да дойдат някои от опозиционните буржоазни партии, известни с проруските си тежнения, и да превърнат страната в удобен плацдарм за Петроград към подстъпите на Средиземноморието. Или, както пише У. Готлиб: „Уайтхол не би имал никакво възражение против една силна България, простираща се до Пролитите, при условие, че тя не дължи своето разрастване на Петроград, поради което няма да му бъде подчинена. Но тъй като за постигането на тази крайна цел България получила подкрепата именно от руснаците, англичаните загубили интереса си към София. . .“¹²⁸ Тази подкрепа бе конюнктурна, продиктувана от временни интереси, но въпреки това държеше будни подозренията на Форин офис. Освен това управляващите среди в София бяха твърде свързани с Германия и Австро-Унгария и заплашваха да балансират не между Англия и Русия, както би искал английският външен министър, а между Антантата и Централните сили и при благоприятно развитие на събитията да се присъединят към последните.

Това бяха условията на задачата, която Грей трябваше да решава. Твърде мудар политик, по единдушното мнение на авторите, той не можеше да се сравнява с големите английски външни министри на миналото. В политиката предпочиташе сигурната игра пред рисковете. Още в началото на войната стигна до извода, че действията по фронтовете ще определят позицията на България. Макар и вярна в основата си, тази мисъл лишаваше дипломатическите му ходове от ефективност, неизбежно насочваше погледа му върху тактическите, близки задачи, докато стратегическите, по-далечните, оставаха извън обсега на вниманието му. Той предпочиташе военните палиативи пред дипломатическия натиск, тъй като прехвърляха отговорността за вземане на решения в чужди ръце.

Нерешителната и колеблива политика на министъра предостави широко поле за действие на различни странични фактори, които пред-

лагаха свои планове за разрешаването на конфликта. Английските дипломати на Балканите смятаха, че тъй като Великобритания „няма определена политика“, те са свободни от задължения към курса на Грей, и прокарваха собствените си идеи¹²⁹. По свой маниер се стараеха да се намесят и министри, които като правило нямаха пряко отношение към външната политика. Тази привидна поливариантност на английската външна политика криеше съществени опасности. Първо — тя прикриваше факта, че независимо от борбата на мнения Грей държи здраво в ръцете си конциите на британската външна политика. Второ — разликата в становищата между Грей и споменатите по-горе странични фактори създаваше противоречия в изказванията им и будеше съвсем основателни опасения в българското правителство за искреността на прокламираната политика.

Мудните реакции на Грей му попречиха да окаже каквато и да било помощ на просъгласенски настроената буржоазна опозиция. А в България съществуваша сили, способни при ефективна външна подкрепа, ако не да свалят правителството на Радославов, то поне сериозно да ограничат свободата му на действие. Оставени сами на себе си, буржоазните партии не съумяха да надмогнат взаимните ежби и да организират резултатна съпротива на нарастващото обвързване с Германия. Няколко години по-късно Александър Стамболийски се оплакваше, че Съгласението не е оказало никаква подкрепа на опозицията, че ако то било предоставило „една пета само военна помощ от тая, която даде на Венизелос, никой в България нямаше да се мръдне, за да отиде на страната на Централните сили“¹³⁰.

По време на подготовката и провеждането на първия етап от операцията при Дарданелите Великобритания пропусна един от най-добрите си шансове да се осигури ако не подкрепата на България, то поне нейния благожелателен неутралитет. По-сетнешните опити да се привлече българското правителство бяха предприети в неблагоприятна политическа и военна обстановка и завършиха без успех.

- ¹ К. Калчов. Българо-турски отношения. С., 1917; Г. Фичев. Англия и нейната световна политика. С., 1917.
- ² А. Ботев. Властта на партиите от двата блока — черния и кървавия. С., 1922: Виновността на дружбата за народната катастрофа. С., 1922; Г. Капчев. Народният погром пред Държавния съд. Берлин, 1923; И. Коларов. България във войната. С., 1919; Н. Савов. Виновниците за двете катастрофи. С., 1918, и др. Между двете световни войни се появяват изследванията на П. Дорев. Външна политика и причини на нашите катастрофи. С., 1924; Н. Розева. Протоците и политиката на Великите сили. С., 1936, и др. По-сериозни са монографиите на А. Гиргинов. България пред Великата война. С., 1929; К. Kratchounov. La politique extérieure de la Bulgarie (1880 — 1920). S., s. d., и студиите на Д. Йозов. Русия и България. С., 1940; Русия, Босфорът и Дарданелите. С., 1944.
- ³ Т. Влахов. Отношенията между България и Централните сили по време на войните 1912 — 1918. С., 1957.
- ⁴ М. Лалков. Из дейността на австро-унгарската дипломация на Балканите в началото на Първата световна война. В: България и европейските страни през XIX — XX в. С., 1975.
- ⁵ Л. Огнянов. Борбата на БЗНС против Първата световна война. С., 1977; Хр. Стефанов. Българската Радикалдемократическа партия по време на войните (1912 — 1918). — ГСУ, Идеолог. катедри, т. 64, 1971.
- ⁶ К. Robbins. British Diplomacy and Bulgaria, 1914 — 1915. — In: The Slavonic and East European Review. V. 59, Oct. 1971, No. 117; J. Potts. The Loss of Bulgaria. — In: Russian Diplomacy and Eastern Europe 1914 — 1917. New York, 1963; A. Holden. Bulgaria's Entry into the First World War. A Diplomatic Study 1913 — 1915. Ph D, Thesis Urbana — Illinois, 1976; У. Готлиб. България в световната политика 1914 — 1915. — ИИИ, т. 23, 1974.
- ⁷ Н. Самтегон. Politicians at War. London, 1974, p. 189.
- ⁸ История Первой мировой войны. Т. II, М., 1975, с. 14.
- ⁹ J. Goosch. The Plans of War. London, 1974, p. 313; P. Guinn. British Strategy and Politics 1914 to 1918. Oxford, 1965, p. 53.
- ¹⁰ Д. Ллойд-Джордж. Военные мемуары. Т. I — II, М., 1934, с. 110.
- ¹¹ Пак там, с. 258 — 259.
- ¹² Пак там, с. 260 — 267.
- ¹³ История Первой мировой войны. Т. I, с. 394 — 397.
- ¹⁴ T. Higgins. Winston Churchill and the Dardanelles. A Dialogue in Ends and Means. London, 1963, p. 1 — 10.
- ¹⁵ Г. Мольтке. Письма о событиях и приключениях в Турции от 1835 до 1839 г. Санкт-Петербург, 1877, с. 6.
- ¹⁶ W. Churchill. The World Crisis. London, 1960, p. 323.
- ¹⁷ M. Gilbert. Winston Churchill. London, 1971, V. III, p. 223.
- ¹⁸ Ch. Hobhouse. Inside Asquith's Cabinet. London, 1977, p. 208 — 209.
- ¹⁹ W. Churchill. Op. cit., p. 366.
- ²⁰ J. Robert. Gallipoli. London, 1965, p. 27.
- ²¹ W. Churchill. Op. cit., p. 367.
- ²² M. Gilbert. Op. cit., p. 235 — 238, 242.
- ²³ N. Buxton, Ch. Buxton. The War and the Balkans. London, 1915, p. 112; N. Buxton, Ch. Leese. Balkan Problems and European Peace. London, 1919.
- ²⁴ K. Robbins. James Bryce. — The Journal of Contemporary History, V. 7, July — Oct. 1972, No. 3 — 4.
- ²⁵ V. Rothwell. British War Aims and Peace Diplomacy. London, 1971, p. 50.
- ²⁶ G. Trevelyan. Grey of Fallodon. London, 1938, p. 280.
- ²⁷ W. Churchill. Op. cit., p. 400 — 401.

- ²⁸ М. Gilbert. Op. cit., p. 273 — 274.
- ²⁹ Международные отношения в эпохи империализма [МОЭИ], Т. VII, ч. I, № 79, 25 ян. 1915, Директорът на дипломатическата канцелария при Генералния щаб — С. Сазонов, Пак там, № 186, 12 февр. 1915, Бенкендорф — Сазонов.
- ³⁰ The New Cambridge Modern History, V. XII, The Shifting Balance of World Forces, 1898 — 1945. Chicago, 1968, p. 183.
- ³¹ С. Сазонов. Воспоминания. Берлин, 1927, с. 393.
- ³² М. Gilbert. Op. cit., p. 277.
- ³³ С. Lowe, Dockrill. The Mirage of Power, V. II, London, 1972, p. 191.
- ³⁴ ЦДИА, ф. 176, оп. 3, а. е. 245, л. 20 — 21, М. Маджаров — В. Радославов.
- ³⁵ Пак там, л. 14, П. Хаджимишев — Радославов.
- ³⁶ Дипломатически документи по намесата на България в Световната война. С., 1920 — 1921, Т. I, № 607, 27 дек. 1914/9 ян. 1915. Данните, изглежда, бяха получени по линия на английското разузнаване, което имаше агенти-гърци в Дедеагач. Вж. С. Mackenzie. First Athenian Memoirs. New York, 1931, p. 240.
- ³⁷ ЦДИА, ф. 381, оп. 1, а. е. 49, л. 164, Хаджимишев — Радославов.
- ³⁸ Д-р Никола Генадиев е виден деец на Народно-либералната партия. През януари 1915 г. бе изпратен на полуофициална проучвателна мисия в Рим. Той трябваше да провери дали България може да се съюзи с Италия на базата на общия неутралитет. От Рим Н. Генадиев се завърна като твърд привърженик на съгласнофилската ориентация на България. Вж. ЦДИА, ф. 176, оп. 3, а. е. 245, л. 59 — 60; ЦДИА, ф. 176, оп. 3, а. е. 236; Н. Генадиев. Доклад до Министерския съвет по мисията ми в странство през 1915 г. С., 1929.
- ³⁹ МОЭИ. Т. VII, ч. I, № 41, 20 ян. 1915, паметна записка на английското посолство в Петроград — Сазонов.
- ⁴⁰ ЦДИА, ф. 176, оп. 3, а. е. 104, л. 34, Чапрашиков — Радославов.
- ⁴¹ МОЭИ. Т. VII, ч. I, № 94, 28 ян. 1915, Сазонов — Бенкендорф.
- ⁴² С. Lowe, Dockrill. Op. cit., p. 195.
- ⁴³ МОЭИ. Т. VII, ч. I, № 126, 3 февр. 1915; Пак там, № 129, 4 февр. 1915, Бенкендорф — Сазонов.
- ⁴⁴ МОЭИ. Т. VII, ч. I, № 191, 14 февр. 1915, паметна записка на английското посолство в Петроград — Сазонов; Ф. Отти. Джеймс Баучер, кореспондент на „Таймс“ на Балканите (1888 — 1920). — В: Проблеми на българската историография. С., 1973, с. 481.
- ⁴⁵ МОЭИ. Т. VII, ч. I, № 34, 19 ян. 1915, паметна записка на английското посолство в Петроград — Сазонов.
- ⁴⁶ МОЭИ. Т. VII, ч. I, № 98 от 29. I. 1915, паметна записка на гръцката легация в Петроград — Сазонов.
- ⁴⁷ С. Theodoulou. Greece and the Entente. Thessaloniki, 1971, p. 97 — 98.
- ⁴⁸ Ibidem, p. 99.
- ⁴⁹ М. Gilbert. Op. cit., p. 281 — 282.
- ⁵⁰ История Первой мировой войны. Т. II, с. 106 — 107.
- ⁵¹ Константинополь и Проливы. Т. II, М., 1925 — 1926, с. 207.
- ⁵² Пак там, № 233 от 23 март 1915, Сазонов — Кудашев.
- ⁵³ Сборник договоров России с другими государствами. М., 1952, с. 428 — 435.
- ⁵⁴ G. Leon. Greece and the Great Powers 1914 — 1917. Thessaloniki, 1974, p. 112.
- ⁵⁵ Константинополь и Проливы. Т. II, № 100 от 2 март 1915, Сазонов — Демидов, Бенкендорф и Изволски.
- ⁵⁶ Дипломатически документи по намесата . . . Т. I, № 667 от 10 февр. 1915, Хаджимишев — Радославов.
- ⁵⁷ ЦДИА, ф. 176, оп. 3, а. е. 245, л. 103, Радославов — Хаджимишев.
- ⁵⁸ ЦДИА, ф. 313, оп. 1, а. е. 2286, л. 21 от 18 февр. 1915, Маджаров — Радославов.
- ⁵⁹ Дипломатически документи по намесата . . . Т. I, № 674 от 12 февр. 1915, Хаджимишев — Радославов.
- ⁶⁰ МОЭИ. Т. VII, ч. I, № 191, от 14 февр. 1915, паметна записка на английското посолство в Петроград — Сазонов.
- ⁶¹ К. Caldeг. Britain and the Origins of New Europe, 1914 — 1918. Cambridge, 1976, p. 32.
- ⁶² К. Robbins. British Diplomacy and Bulgaria . . . , p. 572.
- ⁶³ Пряпорец. г. XVII, 1914, бр. 207, 8/21 септ. и бр. 219 — 224, 20 септ./3 окт. 1914.
- ⁶⁴ Пряпорец. г. XVII, бр. 276, 3 дек. 1914; Свободно мнение. кн. 49, 6 дек. 1914; Дневник. бр. 108, 17 дек. 1914; К. Христов. Бурни години. 1913 — 1916. С., б. г.

- ⁶⁵ Мир. г. XX, бр. 4411, 6 дек. 1914.
- ⁶⁶ Пряпорец. г. XVII, бр. 272, 28 ноем. 1914 и бр. 281, 9 дек. 1914.
- ⁶⁷ Воля. г. V, 1914, бр. 581, 16 ян. 1915 и 587, 24 ян. 1915.
- ⁶⁸ Стеногр. дневници на XVII ОНС, I PC, 44 3, 1 ян. 1915, с. 1479.
- ⁶⁹ Вж. Л. Огнянов и Хр. Стефанов. Цит. съч.
- ⁷⁰ Стеногр. дневници на XVII ОНС, I PC, 15 3, 23 ноем. 1914, с. 294 — 295, 44 3, 1 ян. 1915, с. 1499.
- ⁷¹ Мир, бр. 10215, 4 авг. 1934 и бр. 4451, 19 ян. 1915.
- ⁷² Пряпорец, бр. 10, 27 ян. 1915.
- ⁷³ Воля, бр. 582, 17 ян. 1915; България, бр. 2, 22 ян. 1915.
- ⁷⁴ Стеногр. дневници на XVII ОНС, I PC, 13 3, с. 238, 241 — 246 и 262; Пряпорец, бр. 274, 1 дек. 1914; бр. 289, 18 дек. 1914.
- ⁷⁵ Народен завет, бр. 71, 28 ян. 1915.
- ⁷⁶ Обвинителен акт против бившите министри от кабинета на д-р В. Радославов през 1913 — 1918 год. С., 1921, с. 41 — 42.
- ⁷⁷ България, бр. 7, 3 февр. 1915; Пряпорец, бр. 20, 8 февр. 1915 и бр. 28, 17 февр. 1915.
- ⁷⁸ Дипломатически документи по намесата... Т. I, № 699, 25 февр. 1915, Хаджимишев — Радославов.
- ⁷⁹ ЦДИА, ф. 176, оп. 3, а. е. 249, 9. III. 1915, Хаджимишев — Радославов.
- ⁸⁰ Константинополь и Проливы. Т. II, № 189, 16 март 1915, Савински — Сазонов.
- ⁸¹ K. Robbins. British Diplomacy and Bulgaria, 1914 — 1915, p. 572.
- ⁸² H. Melot. La mission du général Pau aux Balkans. Paris, s. d.; G. Gooch. History of Modern Europe. 1878 — 1919. London, 1924, p. 583.
- ⁸³ ЦДИА, ф. 313, оп. 1, а. е. 600, л. 8 — 13, 27 февр. 1915.
- ⁸⁴ Lady Grogan. The Life of J. D. Bouchier. London, 1924, p. 213.
- ⁸⁵ ЦДИА, ф. 322, оп. 1, а. е. 360, л. 2, 6 март 1915, Радославов — Пасаров.
- ⁸⁶ Константинополь и Проливы, Т. II, № 16, 2 март 1915, Изволски — Сазонов; F. Stevens on. Lloyd George. A Diary. New York, 1971, p. 28.
- ⁸⁷ Д. Ллойд — Джордж. Цит. съч., с. 286.
- ⁸⁸ Пак там, с. 298 — 299.
- ⁸⁹ Дипломатически документи по намесата..., Т. I, № 712, 4 март 1915, Хаджимишев — Радославов.
- ⁹⁰ Пак там, № 713, 4 март 1915, Хаджимишев — Радославов.
- ⁹¹ Пак там, № 734, 7 март 1915, Хаджимишев — Радославов.
- ⁹² ЦДИА, ф. 176, оп. 3, а. е. 248, л. 18, 3 март 1915, Чапрашиков — Радославов; Пак там, л. 75, 6 март 1915, Чапрешиков — Радославов; пак там, а. е. 250, л. 23, 7 март 1915, Станчов — Радославов; пак там, а. е. 248, л. 92, 7 март 1915, Пасаров — Радославов; Пак там, а. е. 249, л. 2, Маджаров — Радославов.
- ⁹³ Дипломатически документи по намесата... Т. I, № 732, 6 март 1915, Хаджимишев — Радославов.
- ⁹⁴ П. Пешев. Историческите събития и деятели. С., 1929, с. 450 — 451.
- ⁹⁵ ЦДИА, ф. 321, оп. 1, а. е. 2368, л. 1, 26 февр. 1915 и л. 3, 1 март 1915, Колушев — Радославов.
- ⁹⁶ M. Gilbert. Op. cit., p. 335.
- ⁹⁷ ЦДИА, ф. 176, оп. 3, а. е. 247, л. 82, 23 февр. 1915; пак там, а. е. 248, л. 16, 1 март 1915, Генадиев — Радославов.
- ⁹⁸ Дипломатически документи по намесата..., Т. I, № 747, 22 март 1915, Хаджимишев — Радославов. В мемоарите си Лойд Джордж „забравя“ за опитите си да привлече България, като ѝ предлага сръбска и гръцка територия. В биографията му, написана скоро след Първата световна война от близкия му сътрудник Х. Спендър, се твърди даже, че след конференцията на финансовите министри на Съглашението в Париж Лойд Джордж въобще се отказал от идеята за съюз с България. Вж. H. Spender. The Prime-Minister. London, 1921, p. 196.
- ⁹⁹ История первой мировой войны. Т. II, с. 110.
- ¹⁰⁰ Константинополь и Проливы. Т. II, № 84, 20 март 1915; МОЭИ, Т. VII, ч. I, № 399, 20 март 1915, Грей — Сазонов.
- ¹⁰¹ Дипломатически документи по намесата... Т. I, № 751, 25 март 1915, Хаджимишев — Радославов; ЦДИА, ф. 381, оп. 1, а. е. 49, л. 99; пак там, ф. 176, оп. 3, а. е. 249, л. 89.
- ¹⁰² Дипломатически документи по намесата... Т. I, № 761, 7 апр. 1915, Радославов — Хаджимишев.

- ¹⁰³ МОЭИ. Т. VII, ч. II, № 498, 26 март 1915, Грей — Сазонов.
- ¹⁰⁴ МОЭИ. Т. VII, ч. II, заб. към № 503 от 27 март 1915.
- ¹⁰⁵ Хр. Стефанов. Цит. съч.
- ¹⁰⁶ Константинополь и Проливы. Т. II, № 14, 3 апр. 1915, записка от Н. Базили.
- ¹⁰⁷ МОЭИ. Т. VII, ч. II, № 472, 3 апр. 1915 и № 618, 26 апр. 1915, сръбският пълномощен министър в Петроград — Сазонов.
- ¹⁰⁸ МОЭИ. Т. VII, ч. II, № 531, 14 апр. 1915, гръцкото министерство на външните работи — Демидов.
- ¹⁰⁹ P. Guinn. Op. cit., p. 72.
- ¹¹⁰ C. Theodoulou. Op. cit., p. 153. По това време Венизелос беше въвлечен в остра политическа борба в Гърция. Като оръжие срещу враговете си беше публикувал преписка си с крал Константин от края на януари 1915 г.
- ¹¹¹ Дипломатически документи по намесата . . . , Т. I, № 790, 21 апр. 1915, Хаджимисhev — Радославов.
- ¹¹² Константинополь и Проливы. Т. II, № 145, 26 апр. 1915, паметна записка на английското посолство в Петроград — Сазонов.
- ¹¹³ C. Theodoulou. Op. cit., p. 148.
- ¹¹⁴ M. Gilbert. Op. cit., p. 398.
- ¹¹⁵ K. Young. Arthur James Balfour. London, 1963, p. 356.
- ¹¹⁶ S. Zebel. Balfour. A Political Biography. Cambridge, 1973, p. 203 — 204.
- ¹¹⁷ P. Rowland. Lloyd George. London, 1975, p. 800.
- ¹¹⁸ Ch. Hobhouse. Op. cit., p. 239 — 240.
- ¹¹⁹ История дипломатии. Т. III, М., 1965, с. 9 — 12.
- ¹²⁰ Сборник договоров России . . . , с. 156 — 158.
- ¹²¹ W. Miller. The Ottoman Empire and Its Successors (1801 — 1927). London, 1966, p. 526.
- ¹²² Дипломатически документи по намесата . . . Т. I, № 800, 28 апр. 1915, Хаджимисhev — Радославов.
- ¹²³ МОЭИ. Т. VII, ч. II, № 675, 21 апр. 1915, Грей — Сазонов.
- ¹²⁴ P. Guinn. Op. cit., p. 72 — 73.
- ¹²⁵ M. Gilbert. Op. cit., p. 412.
- ¹²⁶ ЦДИА, ф. 176, оп. 3, а. е. 246, л. 50, 8 май 1915, английското посолство в София — Радославов.
- ¹²⁷ V. Rothwell. Op. cit., p. 234.
- ¹²⁸ У. Готлиб. Цит. съч., с. 32.
- ¹²⁹ C. Mackenzie. Op. cit., p. 165.
- ¹³⁰ Стеногр. дневници на 19. ОНС, ГРС, 583, 18 март, 1921, с. 1893.

GREAT BRITAIN, BULGARIA AND THE OPERATION AT THE DARDANELLES (JANUARY — APRIL 1915)

Ivan Ilchev

(S u m m a r y)

The relationship between Bulgaria and Great Britain during the preparations and the beginning of the Dardanelles operation is the subject of this article. The author makes use of the documentary publications as well as of some unpublished materials from the Bulgarian archives. The process of clarifying the place of Bulgaria in the general British strategical war conception is closely examined. The two groups of Easterners and Westerners existing in the British government are differentiated. The non-governmental factors influencing the faster orientation of the British policy are also studied. The conclusion is reached that British diplomacy in the Balkans during the said period was passive. Edward Grey is said to prefer relying upon the movements of the fronts rather than making a diplomatic offensive in Bulgaria.

A short analysis of the political situation on the basis of documentary materials and the Bulgarian press at the time is made. The government of V. Radoslavov is said to follow closely the war progress. Notwithstanding its pro-German feelings, it is ready to take into consideration the Entente successes but none are observed in the said period. The inability of the pro-entente opposition to act more energetically in the political struggles in Bulgaria due to the lack of whatever support from abroad is proved.